

Новікаў С.Я.
НОВЫ ЗБОР ДАКУМЕНТАЎ І МАТЭРЫЯЛАЎ
АБ НАЦЫСЦКІМ ГЕНАЦЫДЗЕ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў 1941–1944 гг.

Ключавыя словы: архіўны дакумент, Беларусь (Беларуская ССР, БССР), Вялікая Айчынная вайна, грамадзянскае насельніцтва, крыніцазнаўчы факт, нацысцкі генацыд, акупацыйны рэжым.

Напярэдадні 80-годдзя Перамогі савецкага народа ў Вялікай Айчыннай вайне беларускія гісторыкі і архівісты выдалі ўнікальны зборнік [1] малавядомых архіўных дакументаў і матэрыялаў для больш паглыбленага даследавання наступстваў нацысцкага генацыду супраць мірнага насельніцтва Беларусі ў 1941–1944 гг. Дзякуючы апублікаванай працы створана надзейная крыніцавая аснова, аказаўся даступным багаты факталагічны патэнцыял аб нацысцкай палітыцы генацыду і выпаленай зямлі германскіх акупантаў на беларускай зямлі, у тым ліку ў дачыненні да мясцовых і дэпартаваных з краін Еўропы яўрэяў.

Аўтар дзякуе кіраўніку аўтарскага калектыву Лаўрэату Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь, вядучаму навуковаму супрацоўніку аддзела публікацый Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь кандыдату гістарычных навук В.Дз. Селяменеву, у мінулым – шматгадоваму дырэктару архіва, за магчымасць выступіць у якасці навуковага рэцэнзента зборніка дакументаў і матэрыялаў на этапе яго падрыхтоўкі да публікацыі і ставіць сваёй мэтай кароткі агляд створанай упершыню выніковай крыніцазнаўчай працы, унікальныя матэрыялы якой дазваляюць паказаць элементы агульнай карціны злачынстваў, учыненых нацыстамі ў гады вайны на акупаванай тэрыторыі Беларусі ў адносінах да мірнага насельніцтва.

У зборнік, які рэцэнзуецца, уключаны 183 дакументы, у тым ліку 116 з Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, 2 з Дзяржаўнага архіва Віцебскай вобласці, 3 з Расійскага архіва сацыяльна-палітычнай гісторыі, 1 з Расійскага дзяржаўнага ваеннага архіва, 1 з Цэнтральнага архіва Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі, 8 з Федэратыўнага архіва Германіі, 18 з Нацыянальнага архіва ЗША, 4 з Міжнароднага інстытута па вывучэнні гісторыі Халакоста пры Мемарыяльным комплексе гісторыі Халакоста (Яд Вашэм). Акрамя таго, у зборнік увайшлі дакументы з раней апублікаваных выданняў.

Адбор дакументаў і матэрыялаў для дадзенай працы абумоўлены аўтарскай ідэяй зборніка і пошуку ў ім тэматычна блізкіх фактаў як для раскрыцця злачыннага характару нацысцкага акупацыйнага рэжыму, паказу ролі і месца германскага вермахта, СС і паліцыі ў яго ажыццяўленні, так і для фармавання верыфікаванай базы крыніц у рамках даследавання асобных трагічных старонак гісторыі Беларусі ў 1941–1944 гг. Дзякуючы з’яўленню ўнікальнага выдання чытацкая аўдыторыя атрымала дадатковую магчымасць для больш паглыбленага вывучэння асобных сюжэтаў трагедыі беларускага народа выключна праз архіўныя дакументальныя факты, у тым ліку нямецкага паходжання.

Адразу адзначым, што дакументы ў зборніку сістэматызаваны ў рамках дзвюх тэм, якія раскрываюць злачынны характар нацысцкай палітыкі генацыду на акупаванай тэрыторыі Беларускай ССР, у тым ліку: у раздзеле 1 (с. 21–264) – дакументы і матэрыялы аб «нацысцкай палітыцы генацыду і выпаленай зямлі», у раздзеле 2 (с. 265–404) – аб «расследаванні злачынстваў нямецкіх акупантаў». Заўважым, што ў зборніку гэтыя часткі займаюць дзве траціны ўсяго аб’ёму выдання. Акрамя таго, складальнікі падрыхтавалі тры тэматычныя дадаткі.

Археаграфічны аналіз дакументаў паказвае, што яны размяшчаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці, складальнікі зборніка дапоўнілі базавыя матэрыялы неабходнымі нататкамі. Усе дакументы і матэрыялы маюць загалоўкі, парадкавы нумар, у большасці выпадкаў прыводзяцца даты, звесткі аб ступені сакрэтнасці, паказальнікі на арыгінальнасць, жанр падачы. Важна, што пасля кожнага дакумента ўказваюцца яго пошукавыя даныя: архіў, нумар фонду, вопісы і справы, лісты, а таксама звесткі аб сапраўднасці або капійнасці кожнага дакумента, прыводзяцца спасылкі на крыніцу ў выпадку яго перадрукоўкі з папярэдніх выданняў. Для больш поўнага разумення зместу дакумента складальнікамі распрацаваны каментарыі. У цэлым навукова-даведачны матэрыял зборнікаў складаецца з прадмовы, археаграфічнай уступнай часткі ад складальнікаў, археаграфічных і тэкстуальных заўваг, геаграфічнага паказальніка, спісу скарачэнняў і пераліку дакументаў.

У «Прадмове» (с. 3–13) складальнікі зборніка задаюць зыходную лічбу людскіх страт на беларускай зямлі ў гады Вялікай Айчыннай вайны, прынятай у рэспубліцы толькі апошнім часам. «Загінуў кожны трэці жыхар» (с. 3), які стаў ахвярай палітыкі злачынстваў германскіх нацыстаў у Беларусі. Як падкрэслена ў першых радках тэксту, гэтая тэма займала і займае важнае месца ў айчыннай гістарыяграфіі. Новы этап у вывучэнні тэмы нацысцкіх злачынстваў пачаўся ў 1990-я гг. Рассакрэчванне архіўных дакументаў дало даследчыкам магчымасць уключыць у навуковы абарот раней невядомыя дакументы. Пашырылася тэматыка работ па дадзенай праблематыцы, дзе на фоне традыцыйных тэм як германскі акупацыйны рэжым, месцы прымусовага ўтрымання цывільнага насельніцтва, знішчэння беларускіх вёсак з’явіліся і новыя напрамкі кшталту ліквідацыі яўрэйскага насельніцтва, остарбайтэры, нацысцкія лагеры, карныя аперацыі гітлераўцаў і інш.

З’яўляючыся ўнікальным крыніцазнаўчым укладам у даследаванне вышэйпаказанай праблематыкі, апублікаваныя матэрыялы новага зборніка могуць служыць надзейнай крыніцавай базай для далейшай працы па вывучэнні малавывучаных старонак ваеннай гісторыі Беларусі, у тым ліку звязаных са злачынствамі, учыненымі нацыстамі ў адносінах да мірнага грамадзянскага насельніцтва, у таксама яўрэяў, на акупаванай тэрыторыі Беларусі.

Аналіз зместу 147 назваў, апублікаваных у рамках першага раздзела, паказвае асноўныя праблемныя палі, раскрытыя праз розныя дакументы і матэрыялы: 1) Са зводак начальніка паліцыі і СД Германіі з СССР аб становішчы, правядзенні карных акцый, арыштаў і знішчэнні насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі, 25 чэрвеня 1941 г. – 20 сакавіка 1942 г. (дак. 1–28); 2) Дакументаў аб стварэнні, дзейнасці і ліквідацыі Мінскага гета, 19 ліпеня 1941 г. – 12 чэрвеня 1961 г. (дак. 29–60); 3) Дакументаў аб дэпартацыі яўрэяў з краін Еўропы ў Беларусь (24 кастрычніка 1941 г. – 15 мая 1943 г.) (дак. 61–79); 4) 3 загадаў ваеннага каманданта ў Беларусі пры камандуючым вермахта ў Остландзе аб ліквідацыі яўрэяў, 13 лістапада 1941 г. – 17 лістапада 1942 г.); 5) 3 паведамленняў начальніка паліцыі бяспекі і СД Германіі з занятых усходніх абласцей аб выніках антыпартызанскіх аперацый «Свята ўраджаю 1 і 2» (12–26 лютага 1943 г.), «Котбус» (18 чэрвеня – 1 ліпеня 1943 г.), «Герман» (дак. 97); 6) Дакументаў аб правядзенні «Акцыі 1005» па знішчэнні месцаў масавых пахаванняў забітага нямецкімі акупантамі насельніцтва Беларусі (7 кастрычніка 1943 г. – 31 ліпеня 1945 г.) (дак. 113–120); 7) Дакументаў аб стварэнні вермахтам канцэнтрацыйнага лагера «Азарычы» (8 сакавіка 1944 г. – 27 лістапада 1951 г.) (дак. 121–147).

Спецыяльны аналіз архіўных дакументаў, даступных для шырокай грамадскасці, дазваляе зацікаўленаму чытачу значна паглыбіць гістарычныя веды, узнавіць агульную карціну генацыду і выпаленай зямлі на акупаванай тэрыторыі Беларусі. Так, вывучэнне «зводак начальніка паліцыі бяспекі і СД Германіі з СССР», як яны зафіксаваны ў

дакументах, дазваляе ўбачыць фактычны бок правядзення германскімі захопнікамі карных акцый, арыштаў і знішчэння насельніцтва на працягу першых дзевяці месяцаў. Кожная з 26 зводак змяшчае звесткі аб становішчы на акупаванай тэрыторыі ў цэлым (дак. 1, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 12, 15, 17) і ў асобных гарадах і населеных пунктах (Брэст, Мінск, Віцебск, Гродна, Пінск, г.п. Рак, г.п. Гомель) (дак. 2, 5, 10, 13, 14, 16, 19, 21, 24, 25, 26) у прыватнасці; змяшчае звесткі аб падзеях, якія адбываліся ў адносінах да яўрэяў (дак. 5, 6, 8, 10, 14, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 28); паказвае факты арышту і расстрэлу мірнага насельніцтва і савецкіх вайскоўцаў (дак. 9, 11, 15, 16, 20) і інш. Адмысловай увагі чытача заслугоўваюць зводкі аб карнай дзейнасці айнцагруппы В (дак. 2, 7, 12, 17). Так, са «Зводкі № 73 аб дзейнасці айнцакаманд айнцагруппы В на акупаванай тэрыторыі Беларусі ад 4 верасня 1941 г.» [1, с. 36–39] выцякае наступная інфармацыя: па стане на 20 жніўня 1941 г. агульная колькасць ліквідаваных асоб айнцагруппай В складала 16 964 чалавекі, у тым ліку штабам і перадавой камандай «Масква» – 144 чалавекі, зондэракамандай 7а – 996 чалавек, зондэракамандай 8 – 6842 чалавекі, айнцакамандай 9 – 8096 чалавек [1, с. 39]. Нагадаем чытачу, што за гады акупацыі на тэрыторыі Беларусі было забіта больш за 670 тысяч яўрэйскага насельніцтва.

Сярод матэрыялаў, сабраных аўтарамі-укладальнікамі ў рамках іншага тэматычнага поля, асабліваю цікавасць выклікаюць 24 дакументы аб стварэнні, дзейнасці і ліквідацыі Мінскага гета. Размова ідзе аб самым вялікім гета на акупаванай тэрыторыі Беларусі. З «Інфармацыйнай запіскі начальніка аддзялення разведаддзела БШПР І.С. Краўчанка аб стварэнні і дзейнасці гета ў г. Мінску» [1, с. 58–61] складаецца агульная карціна таго, што з моманту стварэння 19 ліпеня 1941 г. да даты яго поўнай ліквідацыі 23 кастрычніка 1943 г. адбывалася ў цэнтры акупаванай беларускай сталіцы, дзе на 40 вуліцах у адным з раёнаў горада было засяроджана 80 тысяч яўрэяў, а крыху пазней ужо да верасня – кастрычніка 1941 г. іх было каля 100 тысяч. Усе яўрэі павінны былі абавязкова насіць на спіне і на грудзях адметныя жоўтыя знакі. З гета габрэяў выпускалі толькі ў выключных выпадках – на працу. У апошнім выпадку трэба было абавязкова мець пропуск, прычым ісці можна было толькі па маставой. Ні ў якім разе не дазвалялася ісці па тратуарах; забаранялася заходзіць у сады і ў іншыя грамадскія месцы. За парушэнне гэтага пагражаў расстрэл на месцы [1, с. 59]. Пра рэгулярныя пагромы, аблавы, расстрэлы ў гета сведчылі падчас допыту яго былыя вязні, якія засталіся ў жывых, сярод іх: М.М. Зарэцкая (дак. 41), Н.Р. Шусер (дак. 42), Е.І. Рубеньчык (дак. 43), Я.М. Рубеньчык (дак. 44, 45), Н.І. Штэйн (док. 46), а таксама былыя нямецкія вайскоўцы і чыноўнікі нямецкай адміністрацыі К. Бухнер (дак. 47), Ф. К. Гес (дак. 48), Ф. Вольф (дак. 51), Э. Штоль (дак. 52, 53), былы Мінскі гарадскі камісар В. Янецке (дак. 49, 50).

Важна адзначыць, што ў лік вязняў Мінскага гета ўваходзілі амаль 7 000 яўрэяў, дэпартаваных у беларускую сталіцу з Аўстрыі, Германіі і Чэхаславакіі толькі з адной мэтай – іх знішчэння. Гэтую трагічную старонку раскрываюць 18 дакументаў, сабраных пад агульнай назвай «Дакументы аб дэпартацыі яўрэі з краін Еўропы ў Беларусь (24 кастрычніка 1941 г. – 15 мая 1943 г.)». Гэтае праблемнае поле пачынаецца «Цыркулярным лістом начальніка Галоўнага ўпраўлення паліцыі парадку РСХА К. Далюге аб дэпартацыі яўрэяў з Германіі, Аўстрыі і Чэхіі ад 24 кастрычніка 1941 г.» [1, с. 96]. У ім пазначана, што ў перыяд з 1 лістапада па 4 снежня 1941 г. паліцыя бяспекі ажыццявіць эвакуацыю 50 тысяч яўрэяў са старой тэрыторыі рэйха, з усходніх памежных абласцей і з пратэктарата Багеміі і Маравіі на ўсход у раён Рыгі і Мінска. Перасяленне ажыццяўляецца ў цягніках-транспартах, у кожны з якіх змяшчаецца прыкладна па тысячы чалавек. Транспартныя цягнікі фарміруюцца ў Берліне, Гановеры, Дортмундзе, Мюнстэры, Дзюсельдорфе, Кёльне, Франкфурце-на-Майне, Касэлі, Штутгарце, Нюрнбергу, Мюнхене, Вене, Брэслаў, Празе і Бруне. На справе да пачатку снежня ў Мінскае гета прыбылі 7

эшалонаў з яўрэямі з Гамбурга, Дзюсельдорфа, Франкфурта-на-Майне, Берліна, Брэмена, Брно і Вены. Звернем ўвагу чытача таксама на «Данясенне начальніка аддзела IVа Упраўлення паліцыі бяспекі і СД Беларусі Буркхарда аб рашэнні габрэйскага пытання, не раней студзеня 1942 г.» [1, с. 132–136]. У ім зазначаецца, што ў самім Мінску цяпер пражывае каля 18 тыс. рускіх яўрэяў і 7 тыс. нямецкіх яўрэяў. Канчатковае рашэнне яўрэйскага пытання на беларускай тэрыторыі звязана са значнымі цяжкасцямі, паколькі менавіта тут яўрэі складаюць надзвычай высокі працэнт кваліфікаваных рабочых і спецыялістаў [1, с. 134].

Не менш важнай праблемай складальнікі зборніка паказваюць выкарыстанне мясцовага насельніцтва ў якасці працоўнай сілы на тэрыторыі Нямеччыны, чаму служаць усяго 6 дакументаў (дак. 89, 91, 94, 95), у тым ліку: «Распараджэнне камандуючага жандармерыяй Генеральнай акругі «Беларусь» палкоўніка Дзірмана аб вярбоўцы» [1, с. 142–143], «Са зводкі № 193 паліцыі бяспекі і СД Германіі аб прынцыпах вярбоўкі рабочай сілы на акупаванай тэрыторыі Беларусі» ад 17 красавіка 1942 г. [1, с. 151–152], «З інфармацыйнай запіскі рэдакцыі радыёстанцыі «Советская Белоруссия» сакратару ЦК КП(б)Б Т.С. Гарбунову аб уgone мірнага насельніцтва Беларускай ССР на прымусовыя працы ў Нямеччыну і аб злачынствах нямецкіх акупацыйных уладаў у г. Віцебску і Віцебскай вобласці» ад 21 ліпеня 1942 г. [1, с. 168–170], «Распараджэнне фюрара паліцыі бяспекі і СД Остланда аб захопе працаздольнага насельніцтва ў раёнах дзеяння партызан і адпраўцы яго на працы ў Нямеччыну» ад 16 лістапада 1942 г. [1, с. 170–171]. Нагадаем чытачу, што вынікам угону мірнага насельніцтва з тэрыторыі Беларусі ў рэйх стала амаль 400 тысяч беларускіх оstarбайтэраў, якія выкарыстоўваліся ў якасці працоўнай сілы на тэрыторыі германскага рэйха.

У ліку дакументаў, прадстаўленых у гэтым тэматычным блоку, аказаліся «Заўвагі і прапановы Міністэрства па справах акупаваных усходніх абласцей па генеральным плане «Ост» ад 27 красавіка 1942 г. [1, с. 152–153]. У гэтым дакуменце пастаўлена пытанне аб лёсе беларусаў. Як адзначана ў дакуменце, «згодна з планам, прадугледжваецца высяленне 75 працэнтаў беларускага насельніцтва з займаемай ім тэрыторыі. Значыць, 25 працэнтаў беларусаў, згодна з планам Галоўнага ўпраўлення імперскай бяспекі, падлягае анямечванню [...]». Наступнае пытанне, якое адлюстравана ў дакуменце, гэта вызначэнне месцаў для перасялення беларусаў, непрыдатных у расавых адносінах для анямечвання. Згодна з генеральным планам, яны павінны быць таксама пераселены ў Заходнюю Сібір [1, с. 152].

Акрамя гэтага дакумента трэба звярнуць увагу на інфармацыю камісіі ЦК КП(б)Б аб злачынствах, учыненых нямецкімі захопнікамі ў БССР у першы год акупацыі [1, с. 153–168]. Гэты аб'ёмны матэрыял, які змяшчае шматлікія факты аб зверствах і гвалце нямецкіх забойцаў над мірным насельніцтвам (с. 153–154), пра масавыя расстрэлы і пакаранні смерцю мірнага насельніцтва (с. 154–157), здзекі і знявагі жанчын і дзяўчат (с. 157–159), бамбардзіроўкі цывільнага насельніцтва, жанчын і дзяцей (с. 159), канцэнтрацыйныя лагеры і фашысцкія засценкі (с. 161–167).

Амаль два дзясяткі дакументаў, прадстаўленых на старонках зборніка, раскрываюць злачынны характар дзейнасці паліцыі бяспекі і СД Германіі на занятых усходніх абласцях падчас правядзення антыпартызанскіх карных аперацый «Свята ўраджаю 1 і 2» (12–26 лютага 1942 г.) (дак. 97, 98, 101–103), «Котбус» (18 чэрвеня – 1 ліпеня 1943 г.) (дак. 104, 105, 106, 107, 108), «Герман» (13 ліпеня – 11 жніўня 1943 г.) (дак. 110, 111).

Сярод дакументаў, якія раскрываюць новыя аспекты нямецкай палітыкі знішчэння і выпаленай зямлі, кідаюцца ў вочы паведамленні аб правядзенні сакрэтнай «Акцыі 1005» па знішчэнні месцаў масавых пахаванняў і слядоў злачынстваў на

захопленай беларускай тэрыторыі (дак. 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119). Рашэнне такой задачы дасягалася шляхам знішчэння масавых пахаванняў забітага нямецкімі акупантамі мірнага насельніцтва і савецкіх ваеннапалонных. Так, «З разведдзеных штаба ваенна-аператыўнай групы пры Магілёўскім падпольным абкаме КП(б)Б на 10 снежня 1943 г. аб знішчэнні месцаў масавых пахаванняў забітага нямецкімі акупантамі насельніцтва на тэрыторыі Магілёўскай і Гомельскай абласцей», не раней за 10 снежня 1943 г., выцякае характар дзейнасці гэтай спецыяльнай каманды. Прытрымліваючыся дакумента, за першыя тры дні лістапада 1942 г. было вынята з трох ям 19000 трупай, якія абліваліся гаручай вадкасцю і спальваліся. Выконвалі гэтыя работы савецкія ваеннапалонныя, якія потым расстрэльваліся і таксама спальваліся [1, с. 202].

Заклучную частку першага раздзела складаюць дакументы аб стварэнні германскім вермахтам у ходзе адступлення з часова захопленай савецкай тэрыторыі канцэнтрацыйнага лагера «Азарычы» (дак. 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128). На аснове скрупулёзнага аналізу названых вышэй дакументаў, а таксама асабістых паказанняў пакінутых у жывых вязняў (дак. 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135), былых вайскоўцаў вермахта (дак. 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143) чытач можа ўзнавіць агульную карціну трагедыі людзей, якія аказаліся закладнікамі ваенных падраздзяленняў вермахта. Звернемся да матэрыялаў Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі СССР аб знішчэнні гітлераўцамі савецкіх людзей шляхам заражэння іх сыпным тыфам.

Так, у «Выступленні памочніка Галоўнага абвінавачваўцы ад СССР Л.М. Смірнова на пасяджэнні Міжнароднага ваеннага трыбунала ў г. Нюрнбергу 14 лютага 1946 г.» [1, с. 259–262] былі агучаны наступныя факты: «19 сакавіка 1944 г. Беларускай ССР выявілі на прырэдным краі нямецкай абароны тры канцэнтрацыйныя лагеры, у якіх знаходзілася звыш 33 тысяч дзяцей, непрацаздольных жанчын і старых... Лагеры ўяўлялі сабой адкрыты пляц, абнесены калючым дротам. Подступы да іх былі замінаваны. Ніякіх пабудов, нават лёгкага тыпу, на тэрыторыі лагераў не было [...] Сярод вызваленых з гэтых лагераў дзяцей да трынаццацігадовага ўзросту было 15 960 чалавек, непрацаздольных жанчын – 13 072 і старых – 4448...» [1, с. 260].

У другім раздзеле зборніка апублікавана 35 дакументаў аб расследаванні злачынстваў нямецкіх акупантаў, учыненых нацыстамі на акупаванай тэрыторыі БССР. Амаль палова з іх знаёміць чытача з фактамі аб расследаванні злачынстваў у лагеры смерці Трасцянец, самым буйным месцы масавага знішчэння на акупаванай тэрыторыі Беларусі, дзе ў адпаведнасці з адным з дакументаў – «Даведкі начальніка аддзела Беларускай рэспубліканскай камісіі ЧДК СССР Г.Л. Логінава аб масавым знішчэнні грамадзянскага насельніцтва акупантамі ў Трасцянец ад 25 жніўня 1944 г.» было знішчана 206500 чалавек [1, с. 286].

Сярод дакументаў уважлівы чытач зверне ўвагу на іншы дакумент – «Акт Мінскай абласной камісіі ЧДК СССР аб злачынствах, учыненых нямецкімі акупантамі ў наваколлях вёскі Малы Трасцянец» ад 25 ліпеня 1944 г. [1, с. 282–285]. У ім гаворыцца, што «камісія, улічваючы паказанні сведак, колькасць і памеры магіл, колькасць трупай і аб'ём попелу і костак у магілах, лічыць, што, паводле самых мінімальных падлікаў, у раёне лагера Трасцянец фашысцкімі людзедамі знішчана 546 тысяч чалавек, з іх у 34 магілах пахаваны рэшткі (попел і косці) 476 [тысяч] чалавек, у печы спалена 68 тысяч чалавек, у адрынах і на бярвеннях спалена 2000 чалавек» [1, с. 285]. Заўважым, што сярод дакументаў значнае месца займаюць паказанні былых зняволеных лагера Трасцянец (дак. 150, 151, 152, 153, 154, 155), акты жыхароў г. Мінска (дак. 148) і судова-медыцынскай экспертызы (дак. 156, 157, 158, 159), паказанні былых нямецкіх вайскоўцаў (дак. 161, 162, 163, 164). Адзначым пры гэтым, што складальнікі зборніка не даюць сваіх ацэнак і не пакідаюць каментарыяў у дачыненні да галоўнага пытання – дакладных колькасных дадзеных аб маштабах масавага знішчэння насельніцтва ў раёне вёскі Трасцянец у гады Вялікай Айчыннай вайны.

Другую палову раздзела складаюць дакументы, якія змяшчаюць «Звесткі Беларускай рэспубліканскай камісіі садзейнічання НДК СССР аб знішчэнні нямецкімі акупантамі мірных грамадзян і ваеннапалонных і ўгоне насельніцтва на прымусовыя работы ў Германію» ад ліпеня 1945 г. [1, с. 300–301], «Даведку Беларускай рэспубліканскай камісіі садзейнічання НДК СССР аб месцах масавага пахавання і спалення нямецкімі акупантамі мірных грамадзян і ваеннапалонных на тэрыторыі Беларускай ССР», не раней за 30 лістапада 1945 г. [1, с. 301–304], «Звесткі СНК БССР аб колькасці насельніцтва, выкрадзенага нямецкімі акупантамі на прымусовыя работы ў Германію з абласцей рэспублікі і якія вярнуліся на радзіму на 30 лістапада 1945 г.», не раней за 30 лістапада 1945 г. [1, с. 305], «Даведка Упаўнаважанага НДК СССР у БССР У.Ф. Табелева аб колькасці мірнага насельніцтва, знішчанага нямецкімі акупантамі і сагнанага на прымусовыя працы ў Германію» ад 1 снежня 1945 г. [1, с. 305], «Даведка Упаўнаважанага НДК СССР у БССР В.Ф. Табелева аб злачынствах, учыненых нямецкімі акупантамі ў рэспубліцы», не раней за 21 снежня 1945 г. [1, с. 305–307], «Даведка Беларускай рэспубліканскай камісіі садзейнічання НДК СССР аб колькасці мірнага насельніцтва, знішчанага нямецкімі акупантамі і сагнанага на прымусовыя працы ў Нямеччыну», не раней за 21 снежня 1945 г. [1, с. 307].

У заключэнні звернемся да матэрыялу аднаго з судовых працэсаў над нямецкімі ваеннымі злачынцамі, дзе прыведзены абагульняючыя даныя аб маштабах злачынстваў, учыненых нямецкімі акупантамі ў Беларускай ССР. Так, стэнаграма Мінскага судовага працэсу ад 15 студзеня 1946 г. змяшчае наступнае: «Як устаноўлена Надзвычайнай дзяржаўнай камісіяй па расследаванні злачынстваў, на тэрыторыі Беларускай ССР нямецка-фашысцкія захопнікі вынішчылі звыш 2 200 000 мірных савецкіх грамадзян і ваеннапалонных, сагналі ў нямецкае рабства каля 380 тысяч чалавек, разбурылі і спалілі 209 гарадоў, у тым ліку сталіцу беларускага народа – горад Мінск, гарады Гомель, Полацк, Віцебск, Орша, Барысаў, Слуцк і многія іншыя, і 9200 сёл і вёсак; разбурылі і вывезлі ў Германію 10338 прамысловых прадпрыемстваў; разбурылі і разрабавалі 10 000 калгасаў, 92 саўгасы; адабралі і вывезлі ў Германію 2 800 000 галоў буйной і 5 700 000 галоў дробнай жывёлы; знішчылі 1136 бальніц, паліклінік, амбулаторый, 1085 тэатраў, клубаў, школ, вышэйшыя навучальныя ўстановы і музеі» [1, с. 308–325].

Не менш важным для даследчыкаў з’яўляюцца 3 тэматычныя дадаткі: 1. Спіс месцаў прымусовага ўтрымання грамадзянскага насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі (с. 407–470); 2. Спіс месцаў масавага знішчэння і дэпартацыі яўрэяў на акупаванай тэрыторыі Беларусі (с. 471–535) з указаннем месцаў знішчэння (с. 471–530) і месцаў дэпартацыі (с. 531–535); 3. Спіс нямецкіх карных аперацый, праведзеных у Беларусі ў 1941–1944 гг. (с. 536–553). Адзначым, што складальнікі зборніка стварылі спісы на аснове архіўных крыніц.

Такім чынам, нават частковы аналіз дакументаў зборніка паказвае іх незаменнасць як гістарычных крыніц для даследавання трагічных старонак гісторыі германскай акупацыі Беларусі 1941–1944 гг., асабліва ў сучасных умовах узмацнення ўвагі грамадскасці да аб’ектыўнага раскрыцця адной з самых складаных старонак ваеннага мінулага – фактычных наступстваў генацыду беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны [2; 3].

1. Без срока давности. Беларусь : преступления нацистов и их пособников против мирного населения на территории БССР в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы / сост.: В. Д. Селеменев (рук.) [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Беларусь, 2024. – 607 с.

2. Геноцид белорусского народа = Genocide of the Belarusian people: информационно-аналитические материалы и документы / Генеральная прокуратура Республики Беларусь; под общей редакцией А. И. Шведа. – Минск : Беларусь, 2022. – 175 с.

3. Геноцид белорусского народа. Лагерь смерти = Genocide of the Belarusian people: Death camps / Генеральная прокуратура Республики Беларусь; под общей редакцией А. И. Шведа. – Минск : Беларусь, 2022. – 335 с.